

„FRANCISCUS DAVIDIS, ALIAS HERTEL”

Dávid Ferenc Kolozsváron született, a mohácsi csata körüli esztendőkből. Édesapja, *Hertel Dávid*, szász nemzetiségű varga (lehetséges, hogy tímár). Édesanyjáról csak annyit tudunk, hogy 1570 körül még élt. Szülőháza az óvárosban állt, a volt ferences, akkor dominikánus kolostor közelében. Fiútestvérei: *Hertel (Tímár) Gergely* és *Hertel Péter* (akinek felesége *Eorbála, Heltai Gáspár leánya*). Mindketten életük végéig ragaszkodtak német nevükhöz, éppúgy, mint tudós testvérüknek két fia, *Hertel Dávid* és *János*. Egyházalapítónk — kora szokása szerint humanista nevet vesz fel. Előbb szülővárosa után *Franciscus Colosvarius* néven anyakönyvelteti magát. Később apja iránti tiszteletből és szeretetből annak keresztnevét használja vezetéknevéül. Így lesz *Franciscus Davidis*, magyarul *Dávid Ferenc*. Német anyanyelve mellett (bár ezen semmiféle írás nem maradt fenn tőle) tökéletesen beszélt és írt magyarul is, latinul is.

Tanulmányait szülővárosa iskolájában alapozza meg, majd *Brassóban* folytatja felsőbb szinten, ahol *Johannes Honterus* 1543/44 fordulóján fejleszti tovább a városi iskolát. 1545 januárjában írják be *Franciscus Colosvariust* a megújult iskola anyakönyvébe. Az adat — amely különben első hiteles évszám életrajzában — megkérdőjelezi a gyulafehérvári felsőbb

tanulmányok feltételezését. Valószínű, hogy *Brassóban kapott ösztönzést a wittenbergi továbbtanulásra*. Tény, hogy a lutheri mozgalom szellemi fővárosában 1548. január 20-án az egyetemre iratkozik be. A szász krónikások bécsi tartózkodásáról is említést tesznek, ahonnan 1548. augusztus 11-én kelt levelében beszámol *Ferdinánd* kísérletéről *Majláth István* kiszabadítására. Ír *V. Károly császár* vallásügyi törvényéről is (*Interim*), amelyet akkoriban hirdettek ki a birodalmi gyűlésen. *Wittenberg* egyetemén 1550-ig tanul, és itt jelenik meg első nyomtatott irodalmi műve, *Medgyesi Székely Ferenchez* írt latin nyelvű *Elégiája*.

Ezt a néhány adatot ismerjük egyházalapító püspökünknek származásáról és életének első szakaszáról. Elég keveset. Érthető, hogy életrajzírói jószándékkal — de nem egyszer élénk fantáziával — igyekeztek a hiányosságokat kiegészíteni. Járatták szerzetesi iskolába *Kolozsvárott*, majd a gyulafehérvári káptalani felsőbb tagozatra. Feltételezték katolikus egyházi szolgálatát, majd főpapi támogatással küldték ki a reformáció gyújtópontjába, egyetemre. Beíraták a *páduai és odera-frankfurti egyetemre* is. Édesanyját magyar nemeslánynak vélték egy félreértett városi gazdasági feljegyzés alapján... Sorolhatnánk még, de felesleges. Helyesebb, ha a három meghatározó tényező (a korszak, a környezet és az egyéni képességek) szintézisével próbáljuk beszédessé tenni a szűk adattárat.

Dávid Ferenc kolozsvári származású. Ez a tény meghatározó volt sorsa, és egyénisége kiteljesedése szempontjából. A várost kedvező helyzete, fejlődő ipara és kereskedelme már a középkorban az ország-rész legjelentősebb helységei közé emelte. A XVI. század elejére 4500—5000 körüli lakosával harmadik az erdélyi városok között, a szász universitas székh-

lye (*Szeben* 5—6000 l.) és a délkeleti kereskedelem határvárosa (*Brassó* 6—8000) után. Lakossága eredetileg szász, de már a XV. század elejétől kezdve töltődik magyarsággal. Területileg is kívül esett a szász tömbön, ami egyéni utat biztosított életének. Az erdélyi fejedelemség kialakulása során egyre fontosabb szerepet kap az új államban. Vitathatatlanul centrális helyzete a belső gazdasági élet középpontjává teszi 1549-ben az egész országban. 1557-ben megkapja a nemesfém-beváltás és pénzverés jogát, *Nagyszeben* helyett. 1558-ban harmincadszedési és árumegállító jogot kap, valamint két országos vásár helyett négyet. Lassan az ország belső kereskedelmének középpontjává fejlődik. A gazdagodással együtt földszerzési igényei is támadnak: gyakran fordít felszabaduló tőkéjéből földbirtokszerzésre. Hűtlenségi perek alkalmával is részesül az elkobzott birtokokból. Némelykor egyes polgárok is szereznek telkeket a városon kívül. Így erősödik gazdaságilag a „*kinceses város*”.

Az anyagi jólét természetes következménye a kulturális fellendülés. A város korai szellemi igényének középkori bizonyítéka, hogy az 1520-ig külföldön tanult 2496 erdélyi diák közül 119 volt kolozsvári. A külföldi egyetemjárás, a peregrináció legbiztosabb eszköze az általános európai közgondolkodás elterjedésének. *Európa* szellemi irányzata ekkor még a reneszánsz, mely a városi polgárság szellemi igényének kifejezője és kultúrájának alapja, a természettel, az étellel szemben pozitív, és az embert egyéniségében is értéknek tartja. Szembefordul a statikus és hierarchikus középkorral, és dinamikusnak érzékeli az életet. Hisz az újjáéledő kultúra hatékonyságában, és az újjászületés során az eredeti forrásokhoz tér vissza. Tanítómesternek tartja az antik világot. A vallási jelenségek emberben rejlő lényegét vizsgálja, és hát-

térbe szorulnak számára a transcendens igazságok. Híve a türelem gondolatának.

Dávid Ferenc gyermekségének idejéből névhez is kapcsolható *Kolozsváron* az új szemléletmód. *Adrian Wolphard*-ra gondolok, a kolozsi főesperesre és kolozsvári plébánosra, aki több külföldi humanista központban tanul, sajtó alá rendez egy kötetet *Janus Pannonius* verseiből, filológiai pontossággal; egyházi vezetőként hűséges képviselője a türelem gondolatának. Nevelői munkában is új utakra lép: olyan tankönyvet ad ki, amelyik a latin nyelv tréfás-játékos begyakorlására alkalmas, és a tanuló életkori sajátosságait is figyelembe veszi. Valószínű, hogy az ő idejében fogadja be a városi iskola a „*studia humanitatis*”-t, a reneszánsz oktatási rendszert. Ez alapos latin tudást, komoly anyanyelvi oktatást és a praktikus ismeretek átadását jelentette.

Gazdasági fellendülése és az erre épülő szellemi virágzás emelte *Kolozsvárt* — *Buda* eleste után — a kialakuló új ország szellemi központjává, a meginduló magyar könyvnyomtatás egyik fellelegvárává és a XVI. sz. leghaladóbb vallásos gondolkozásmódjának, az unitarizmusnak szülővárosává.

Fentiek voltak legkorábbi és legerősebb élményei a tehetséges és elmélkedő „*vargafi*”-nak.

Valószínű, hogy ellenfelei gúnynak szánták a vargafi jelzöt, pedig az valójában reális tény, mégpedig embertalakító tényezőt takart. Eltekintve attól, hogy a céhek jelentősége igen nagy volt a feudális városok életében, a *kolozsvári tímárcéh* egészen sajátos helyzetben volt. Nem a leghatalmasabb a városban, de az egyetlen, amelynek tagjai valamennyien szász nemzetiségűek. Mivel a polgárság a város közigazgatásában céhek szerint vett részt, a tiszta szász közösség adott pillanatban döntően befolyásolhatta

a városi kormányzatot akár papválasztásról, akár vallási hovatartozásról, akár más ügyről volt szó. A XVI. század elején külön önállósuló tímárcéh tagjai nem tartoztak a patrícíusok közé. (Csupán a század vége felé került be közülük néhány, mint *Hertel Tímár Gergely* is, *Dávid Ferenc* testvére.) Bennük volt hát a szívós küzdenitudás, és gyermekeik érvényesülését elősegíteni igyekeztek szorgalmas munkával és taníttatással.

A húsz év körüli *Dávid Ferenc* otthoni tanulmányait végezve alapos felkészültséggel indul *Brassóba*. Egyéni képességei is megvoltak hozzá — ezt későbbi szereplése bizonyítja. Kitűnő latin nyelvi alapozás mellett anyanyelvét is tudatosíthatta, de magyarul is jól megtanulhatott. Egyfelől azért, mert a város gyakorlatilag kétnyelvű volt, másfelől pedig azért, mert 1528-ban kerül először az iskola élére magyar rektor *Tordai János* személyében. Alapos felkészültsége mellett vitte magával a kolozsvári reneszánsz szellemet, az ember értékének gondolatát és a türelem érzését más felfogásúakkal szemben. Benne volt az erős akaratú célratörés (bár nem törtetés), ami egyik alapvonásává vált jellemének egész életén keresztül az igazság következetes föltárásában. Végül tulajdona volt a feltörekvő városi polgár tevékeny, mindent mértékelő hite. (Kedvenc igéje: „*Omnia probate . . .*”, „Mindeneket megpróbáljatok, és ami jó, megtartsátok . . .”, mellyel új szellemi életet, új kultúrát és új vallásosságot lehet teremteni.)

Az „*Omnia probate . . .*” alapmagatartás könnyen csábíthatta volna *Dávid Ferencet* negatív állásfoglalásra a szellemi élet jelenségeivel, így a vallásos igazságokkal szemben. Ettől megvédte az a tény, hogy *Kolozsvár* után előbb *Brassóban*, majd *Wittenbergben* tanul tovább. Mindkét intézmény a német huma-

nizmus fellegvára. Ez a humanizmus volt legfőbb ösztönzője a reformációnak, sőt annak diadala után fel is oldódott benne. Közös ez a német gondolkozás az itáliaival abban, hogy a városi polgárságé elsősorban, hogy a természettel szemben pozitív, és az emberi életet is egyéniségként értékeli. Szembefordul a középkorral, és az ellene való harcában az eredeti forrásokhoz kíván visszatérni. De nem értékeli túl az antiquitas kultúrelemeit, és inkább az őskeresztény állapotban látja az ideális és teljes életet. Mindvégig hűséges marad a kereszténységhez, bár a reformok szükségességét elismeri. (A német humanista gondolkörnek egyik legjobb kifejezője, mint mozgalom, a „*devotio moderna*”, míg személy szerint *Erazmus és Reuchlin* képviselik leginkább.) Főképpen az erdélyi szászok lelkesedett ezekért az eszmékért, és később — még a reformáció kezdeti szakaszában is — náluk találjuk a leggazdagabb humanista irodalmat a hazai németek között.

Az erdélyi német humanizmus legnagyobb alakja, egyben a reformáció kezdeményezője ez országrészben *Johannes Honterus* (1498—1549). *Bécsben, Krakóban*, majd *Wittenbergben* tanul *Melanchton* tanítványaként. Alakja valóságos mintaképe a humanista és a reformációs kor határán élő gondolkodónak. Tudományos érdeklődése széles körű, minden ágra kiterjedő. Mélyen istenhívő, türelmes és antidogmatikus vallásossága a keresztény megújulás alapja *Brassóban és Szászföldön*. Gyakorlati érzékével és szervező képességével irányítja az induló reformációs mozgalmat. Nyomdát alapít, és felsőbb szintűvé szervezi a brassói városi iskolát. 1543/44 fordulóján, a wittenbergi tanulmányútjáról hazatért jeles hellénista, *Valentin Wagner* segítségével hajtja végre e tanügyi reformot. „*Studium Coronensis*” elnevezéssel lényegé-

ben az egyetemek alacsonyabb (artista, azaz bölcsész) tagozatának megfelelő felsőbb iskolát hoztak létre. Ez adott először lehetőséget erdélyi területeken magasabb képesítés elnyerésére. *Ide iratkozott be Dávid Ferenc is 1545 januárjában.* Az iskola kultúrát teremtő szellemiségére kitűnően rávilágít, ha felsorolunk néhányat tanárai és jelesebb tanítványai közül. *Valentin Wagner* után *Matthias Fronius* lett a rektor, az erdélyi szász jogalkotás markáns egyénisége. Tanulótárs volt *Georg Hoffgreff* a későbbi könyvnyomdász, *Árkosi Veress Péter*, utóbb brassói lelkész, *Fuchs* (alias *Vulpius Miklós* és *Szászkézdi Fischer Jakab*, akik később rektornak tértek vissza híres iskolájukba. Az iskola szabadabb vallási lelkeségének bizonyítéka az a tény, hogy több olyan rektor és tanuló volt az iskolában, aki később jelentős szerepet játszott a kialakuló unitarizmusban. *Brassói rektor volt Johannes Sommerus Pirnaensis.* Itt tanul *Marosi Synnig János*, az első székelykeresztúri unitárius esperes, majd *Alvinczi György*, *Baranya unitárius apostola és mártírja is.*

Mit köszönhetett *Dávid Ferenc* brassói tanulmányainak? A kolozsvári feltétlenül jó alapozású latin tudásának és humanista műveltségének továbbépítését a klasszikus szerzők elmélyült tanulmányozásával; megismerkedett *Melanchton* könyveivel; ugyanakkor alkalma volt a középkori szerzők alapos tanulmányozására is, mert ezekből — elsősorban vallási témákban — gazdag volt a brassói iskola könyvtára, miként azt a XVI. század végéről fennmaradt leltár bizonyítja. Első rektora, *Valentin Wagner* a görög világ és nyelv rejtelmeivel ismertette meg. A következő évi rektor, *Fronius*, a jogi gondolkozásba vezette be. Elményülhetett a forrásokban. Tények és források elemzése nélkül semmit elfogadni nem szabad, mond-

ja a reneszánsz „*ad fontes...*” elve. Kritikai beállítottsága Brassóban kezdett kiteljesedni és általános ismeretköre kiterjedni, és ez a szemléletmód akkor vált igazán segítőtársává, amikor túllépett a tradicionális dogmatika határain és az unitarizmushoz vezető ösvényre tért. Mivel pedig brassói tanulmányai idején egyházi és vallási viták rázták meg a várost és az egész szász univerzitást, tapasztalhatta, hogy irányzatok a reformáción belül is vitatkozhatnak egymással, és hogy a vita fogalmakat tisztázhat. Ezért tisztelni kell egymás álláspontját. Egyet még megtanult Brassóban, és ez feltétlenül Honterus hatása: A hit dolgai szentek az ember életében, és ennek megérzése nélkül élni sem lehet. Valószínű, hogy Brassóban kapott ösztönzést a wittenbergi továbbtanulásra. Talán Honterustól, talán Wagnertől, vagy talán éppen Froniustól. Tény, hogy 1548. január 20-án egyetemre íratkozik Luther és Melancton városában.

A wittenbergi egyetem oktatási rendje a Luther által kezdeményezett és Melancton által kidolgozott elvekre épült. Az egyetem tanulói előtt koruk teljes ismeretvilága feltárulhatott. 1518. augusztus 29-én tartott székfoglalójában Melancton keményen megrotta az áltudósokat, akik némi (és meglehetősen kétes) görög és héber tudással nehéznek tüntetik fel a humanista tudományokat. Ezzel a tanulókat is elriasztják, és a tudományokat is gyengítik. „Vissza kell térni a forrásokhoz” — mondja. Filozófiát a hamisítatlan Aristotelestől, retorikát Quintilianustól, természettudományt Pliniustól kell tanulni. Teológiához is, világi tudományokhoz is elengedhetetlen a humanista tanultság, aminek körébe a filozófia is tartozik, az erkölcsi tudományok és a történelem érten-dő. A teológiához feltétlenül kell — mondja tovább

— a görög, a latin és a héber. A tanítás módszeréről pedig 1525. évi rektori beszédében így vélekedik: „Lám, a csecsemő szája nem bírja a kemény ételt, ezért sokáig szoptatják, majd megrágott étellel etetik őket, amíg nagyok nem lesznek... Így az iskolában is a bölcs tanítók osztályonként tanítják a gyerekeket, hogy képességeik szerint fokozatosan haladhassanak előre az egyes tárgyakban.” ... Ez a fokozatosan haladó, és az addig elért ismereteket beépítő igazságkereső módszer számtalanszor visszacsillan *Dávid Ferenc* vallási tanításai során.

A *Wittenbergbe* érkező peregrináló diák hosszú (és nem könnyű) út porát hozta magával. Korabeli útinaplók bizonyítják, hogy sok veszéllyel kellett szembenézniük. Kedvezőtlen időjárás, járványos betegségek, felvonuló seregek és gyenge lábon álló közbiztonság jelentette a veszélyeket. Megérkezete után az új diák először a rektor elé járult, lefizette a kiszabott beiratkozási díjat. (Illetve igazolta szegénységét a mentesség érdekében.) A beiratkozás az egyetemhez tartozás első és legfontosabb feltétele volt, mert tagja lett bizonyos társadalmi rangot és kiváltságot jelentő universitásnak.

Dávid Ferenc tanulmányai idején a legjelesebb professzorok foglalták el a wittenbergi egyetem katedráit. *Melanchtonról* már volt szó. 1548/49-ben Pál apostolnak a Kolosszé-beliekhez írott leveléből hirdetett előadást. *Johannes Bugenhagen (Pomeranus)* Jónás prófétáról. Ebben kimutatta, hogy a római katolikus egyház szertartásai közül mindazok, amelyeket az „Interim” császári rendelet a protestánsokra ráerőszakolt, eretnekségek. *Caspar Cruciger* egyháztörténetet és héber nyelvet tanított, és zsoltárfordításokkal foglalkozott. *Sebastian Theodoricus* lélektani előadásokat tartott. Volt hát lehetősége az európai tudo-

mányos látókörre kitekinteni egyházunk alapítójának. Volt azonban még valami, amiről beszélni kell.

Amikor *Dávid Ferenc* az egyetemre érkezik, komoly harcok rázták meg a reformáció alapjait. *Luther* mozgalma hatalmas lendülettel indult. Voltak pillanatok, amikor győztesnek látszott egész *Németországban*, pedig induláskor nem akarta a szakítást. A *Szentszék* makacssága, a tragikus parasztfelkelés (amitől *Luther* elhatárolta magát), végül pedig egyes német fejedelmek állásfoglalása, a szakítás és a válásháború felé sodorta a helyzetet. *V. Károly* császár a tridenti zsinattól várta a vita eldöntését, addig is átmeneti császári rendelettel („*Interim 1548. június 30*”) igyekezett a helyzetet állandósítani. Ez idő alatt mindkét fél rendezte sorait, eszméit megfogalmazta, vagy tisztázta. Ugyanakkor kísérletek történtek az ellentétek kiküszöbölésére. A közeledők egyik vezére lutheránus oldalról *Melanchton*, akit humanizmusa, dogmaellenes hajlandóságai engedékenyebb álláspontra vezettek. Jelszava volt: „*Szükséges dolgokban hűség, a többiekben engedékenység...*” Megállapított tehát „*doctrina necessaria*”-kat, amelyekhez élete végéig ragaszkodott, és „*adiaphora*”-kat, amelyek az üdvösség szempontjából közömbösek — tehát engedni lehet velük kapcsolatban. Közeledési lehetőséget akart teremteni, de a legélesebb kritikát saját táborának fanatikusai közül kapta.

Dávid Ferenc ebben a feszült légkörben kezdte tanulmányait. Kolozsvári tradíciói, brassói nevelése, de legfőképpen hasonló lelkiisége *Melanchton* táborához kapcsolta. A viták megerősítették benne az embernek dogmák feletti értékét. Rájött, hogy a doktrínák vizsgálhatók, bírálhatók és újraértékelhetők. Ezt az igazságot azonban olyan mélyen hívő humanistától tanulta, mint *Melanchton*. Így a kritika soha nem

ment át Isten tagadásába. Ezzel teljessé lett vallási gondolkozása. Elindult újabb és újabb vizsgálódások felé, és eljutott később Jézus embervoltának felismeréséhez, majd a tiszta unitarizmushoz.

Nem lenne teljes a wittenbergi kép, ha elhallgatunk két tényt. Az egyik Bár *Melanchton* élete végéig humanista vallásosságot képviselt, *Szervét Mihály* (1511—1553) szentháromságellenességét élesen kritizálta. A másik, hogy *Dávid Ferenc* wittenbergi tanulmányai idején három jelessé vált antitrinitárius is tartózkodott ott: *Laelius Socinus*, *Grzegorz Pawel* (Gregorius Pauli) és *Jan Maczynski*. Találkozásuknak hiteles emléke azonban nem maradt fenn.